

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ

До 90-річчя Івана Дзюби, академіка НАН України

Відомо, що найважливіший закон України був прийнятий у ніч із 27 на 28 червня 1996 року. Трапилося це на п'ятий рік після проголошення незалежності нашої держави. Отже, 25 років суверенна і незалежна Україна живе за правилами нової демократичної Конституції.

Конституційна тематика в Україні залишається однією з найбільш запитуваних та обговорюваних в суспільстві. Проекти конституційних змін у парламенті, позиції Президента України з конституційних питань, рішення Конституційного суду України, громадські конституційні ініціативи, нові книги з питань українського і зарубіжного конституціоналізму та багато іншого наповнюють життя держави своїм глибоким, хоча і суперечливим змістом. І це не дивно, оскільки Україна в конституційно-правовому розвитку підійшла до етапу реалізації Конституції на засадах фундаментальних конституційних цінностей як держава, що зробила європейський цивілізаційний вибір і закріпила його в преамбулі своєї Конституції.

Володимир Кампо
канд. юрид. наук,
заступник Міністра культури
України 1993–1994 рр.,
суддя Конституційного суду
України у відставці,
м. Київ

В українській конституційній науці розуміння конституційних цінностей взагалі дуже різняться, а це значить, що серед вчених немає єдиних поглядів, підходів, стандартів щодо їх використання і застосування. Проте *фундаментальні конституційні цінності*, як і *конституційні принципи* (поділ влади тощо), є чітко визначеними поняттями і їх можна чітко ідентифікувати. В європейській конституційній науці до цих цінностей відносять: 1) *конституційну демократію* з її інститутами і механізмами дії; 2) *верховенство права* з його опорою на природне право; 3) *захист гідності та прав людини* як вершину цих цінностей.

Ідеологія фундаментальних конституційних цінностей формувалася протягом століть, але практичним інструментом вони стали тільки в другій половині ХХ ст. Після того як у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) був знищений фашизм у його основних різновидах, демократичні народи світу для забезпечення свого демократичного конституційного ладу почали шукати більш надійну основу, ніж чисто формальні конституційні акти. Ось тоді й стали в нагоді фундаментальні конституційні цінності, що дали новий імпульс в їх подальшому конституційному розвитку, наприклад була запроваджена доктрина «*живої конституції*» тощо.

Відомо, що після Другої світової війни не всі звільнені від фашизму народи стали вільними і могли будувати своє конституційне життя на основі фундаментальних конституційних цінностей. Наприклад, у республіках, що входили до складу Радянського Союзу, перехід до державного врядування на основі даних цінностей фактично розпочався після офіційного припинення його існування у 1991 р., хоча й надто повільно. Народи країн Балтії (Естонія, Латвія та Литва), Грузії, Молдови та України стали на шлях розбудови незалежних, демократичних держав, а невдовзі балтійські держави стали членами НАТО та Європейського Союзу (далі – ЄС). Грузія, Молдова та Україна також готуються до вступу в НАТО та ЄС, де фундаментальні конституційні цінності є однією з головних умов.

Перехід до реалізації фундаментальних конституційних цінностей завжди є непростим. Для цього, насамперед, потрібні глибокі знання. Крім конституційно-правових дисциплін потрібні знання економіки, історії, культурології, філософії та інших гуманітарних наук, які є базовими для формування і розвитку даних цінностей.

Очевидно, що чим глибші та ширші ці знання про зазначені цінності, тим продуктивнішою стає практика їх реалізації.

В Українській РСР в умовах тоталітарного радянського режиму 1960–1970-х років обговорення питань фундаментальних конституційних цінностей було започатковано дисидентами-шістдесятниками, які виступали як демократична громадсько-політична опозиція. Це були представники різних гуманітарних професій, які до проголошення незалежності України у 1991 р. вели активну боротьбу за свободу, демократію та права людини. Не маючи належного доступу до європейської і світової літератури щодо даних цінностей, але спираючись на об'єктивні закономірності соціально-культурного розвитку демократичних народів та історичний досвід українського народу, вони використовували набуті знання як доказ переваг демократії над тоталітаризмом.

Серед дисидентів-шістдесятників особлива роль належить *Івану Михайловичу Дзюбі* (1931 р. н.), уродженцю донецького краю, який на початку 1970-х років став їхнім неофіційним інтелектуальним лідером. У 1960-і роки, навчаючись в Інституті літератури Академії наук тогочасної Української РСР, Іван Дзюба заявив себе як талановитий літературний критик. Заслужений авторитет він завоював завдяки геніальному памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), в якому піддав гострій критиці сталінські перегини державної радянської політики щодо культури взагалі та української мови зокрема.

Фактично у цьому памфлеті І.М. Дзюба висунув перед керівниками Української РСР питання про те, чи готові вони відійти від сталінізму у питаннях культурної політики та забезпечити реальну рівноправність культур. Виявилось, що ні, а відтак у 1973 році радянські правоохоронні органи під вигаданими приводами застосували до Івана Михайловича політичні репресії. Проте і в таких складних морально-психологічних умовах він зберігав свою гідність людини і вченого та працював на рідну українську культуру й майбутню незалежну державу.

У середині 1960-х років боротьба зі сталінізмом в СРСР практично припинилася, оскільки тоталітарна радянська влада зрозуміла, що це може привести до краху самої соціалістичної системи. Врешті-решт так і сталося після спроби Генеральним секретарем КПРС *Михайлом Горбачовим* (1931 р.н.) її «*перебудови*», яка виявилася утопічною і на межі 1980–1990 рр. привела до краху системи соціалізму як в СРСР, так і в країнах Центральної та Східної Європи. Настав час, коли почали втілюватися й по-справжньому працювати творчі ідеї та концепції правозахисника І. Дзюби, зокрема щодо фундаментальних конституційних цінностей, які він продовжував розвивати й вдосконалювати.

Свої погляди на дані цінності І.М. Дзюба, який 1991 року став академіком НАН України, формував у межах своїх культурологічних досліджень, які складають його значний науковий доробок. На превеликий жаль, українські вчені-конституціоналісти мало цікавляться його ідейними поглядами, не розуміючи того, що тільки адаптовані до української культури та свідомості доктрини фундаментальних конституційних цінностей, що частково прийшли до нас із Заходу, можуть успішно втілюватися у життя. Власне, цим і займався Іван Михайлович практично всі роки – до і після проголошення незалежності, і за що йому велике спасибі.

Виходячи з того, що в академіка Івана Дзюби дуже цікаві підходи окремо як до захисту гідності людини, так і до її прав, доцільно ці питання розглянути роздільно. Питання верховенства права і конституційної демократії як фундаментальних конституційних цінностей є в доробку Івана Михайловича. Про це пізніше.

Отже, не дивлячись на величезний у часі творчий шлях (більше 60 років) академік Іван Дзюба не залишився у полоні своїх старих поглядів радянської доби, коли завдання було просте, але майже недосяжне – завоювати незалежність України. Іван Михайлович завжди працював так, щоб бути попереду свого часу й прогнозував розвиток України на одне-два покоління наперед. Його євроцентричні погляди на фундаментальні конституційні цінності виконали не тільки ідеологічну місію, але й працюють, образно кажучи, на реалізацію Угоди про асоціацію України та ЄС 2014 р., яка стала можливою завдяки Революції гідності 2013–2014 рр.

Як саме Іван Михайлович характеризує конституційні цінності, що вважаються фундаментальними?

Гідність людини

Філософія гідності людини – від часів *Томи Аквінського* (1225–1274), засновника цієї філософії – і до наших днів залишається однією з найважливіших та найактуальніших проблем людства. Гуманітарні науки (насамперед правові) постійно звертаються до цих проблем та дають свої висновки і рекомендації (наприклад, [1]). Особливо важливо, що до обговорення питань про гідність людини долучаються представники й інших гуманітарних дисциплін крім правових.

Ці питання завжди хвилювали академіка Івана Дзюбу, який зі своєї позиції соціальної справедливості характеризує зокрема гідність простої української людини. Так, у своєму виступі на III Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 року в Києві він поставив питання про духовне відродження українців та їх гідності. Тому, що «її [гідність – В.К.] топчуть злидні, її гнітять реальна – всупереч усім законам і Конституції – безправність перед чиновниками всіх рівнів; її на власній землі принижують непрохані, а на жаль, і прохані візитери ... А на чужих землях тисячі й тисячі громадян незалежної України стають нещадно експлуатованими заробітчанами...» ([2], С. 181).*

Звичайно, що у пригнічення гідності української людини винна Система, успадкована від тоталітарних радянських часів, яка тільки у 1961 р. (!) закріпила у цивільному праві поняття захисту гідності людини, але до публічного права, що регулює відносини держави та особи, воно так і не застосовувалося. У незалежній Україні нібито знято табу на право захисту гідності людини, яка постраждала від чиновника, бо діє стаття 3 Конституції України, що відносить дану цінність до числа найголовніших у державі. Проте розуміння цієї статті чиновниками різних відомств залишає бажати кращого, оскільки соціально-психологічні рудименти зазначеної Системи ще зберігають свою силу.

Слід віддати належне об'єктивності академіку Іванові Дзюбі, який вважає, що всі недоліки державного захисту гідності української людини доповнюються ще й тим, що люди не бачать самих себе. Тому поки «*ми не побачимо головного, найнебезпечнішого ворога – в самих собі, нам*

фактично нічого не допоможе» ([2], С. 182). Цей ворог в нас самих – це правовий нігілізм, традиції Чорної ради, що спотворюють традиційні українські цінності, а також провінціалізм, хуторянство, непотизм, корупція, алкоголізм, наркоманія, ігроманія та інші прояви моральної та культурної деградації особи.

Практично за відродження гідності української людини треба неухильно боротись як на державному, так і на суспільному рівні з використанням політичних, культурних, правових та інших засобів. Особлива відповідальність за це відродження лежить на судових органах, які повинні в кожному випадку порушення прав людини чиновником примушувати відшкодовувати громадянину крім матеріальної ще й моральну шкоду за посягання на його гідність, оскільки остання є основою кожного окремого з цих прав. Так робить Європейський суд з прав людини і загальні та конституційні суди у країнах конституційної демократії. Коли українські суди почнуть це також робити, довіра до них громадян зросте багаторазово. Звичайно, що нашим загальним судам, вихованим у душі юридичного позитивізму, потрібен перший поштовх у цьому напрямку, який можуть дати відповідний парламентський закон або рішення Конституційного суду України.

Отже, піднявши питання про гідність української людини, академік І.М. Дзюба актуалізував це питання і дав поштовх до його нового теоретичного осмислення і практичних висновків.

Права людини

Відомо, що в юридичному сенсі ці права базуються на гідності людини і складають разом з нею один правовий інститут. Очевидно, що вивчення стану поваги і захисту гідності людини в будь-якій демократичній країні не вичерпує питання даного інституту. Потрібно також аналізувати й проблеми реалізації прав людини, насамперед конституційних прав і свобод. Проте з іншого боку, аналіз цих проблем не може обмежуватися лише правознавством, оскільки існують й інші їхні аспекти: соціологічний, політологічний, історичний, а також культурологічний.

У вченні академіка Івана Дзюби про українську культуру знаходимо зв'язок між культурою і правами людини. В Україні ідея прав людини має глибокі історичні та морально-етичні корені, що ведуть до часів формування ліберально-демократичної філософії *Михайла Драгоманова* (1841–1895), *Сергія Подолинського* (1850–1891), до Конституції УНР 1918 року та інших демократичних конституційних актів і документів. Характерно, що в тоталітарні часи тогочасна Українська РСР ратифікувала ряд міжнародних пактів з прав людини, зокрема Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.). Звичайно, що ратифікація цих актів була фіктивною, бо їх ніхто не думав виконувати, про що Іван Михайлович міг переконалися, коли його безпідставно намагалися притягнути до кримінальної відповідальності за стандартним обвинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді.

На думку Івана Михайловича, в Україні існує *«асиметрія в розумінні свободи і демократії, прав людини, коли фундаментальні соціальні права і свободи не мають того*

Іван Дзюба
Герой України, академік НАН України

ореолу, що сказати б, «вербальні». Тим часом у реальному житті для більшості людей свобода від злиднів і голоду важливіша за інші свободи, а право на працю важливіше за будь-які інші права» ([2], с. 179). Звичайно, що право на працю та інші соціальні права і свободи для українців надзвичайно важливі, проте якщо у них не буде громадянських і політичних прав, від реалізації яких залежать перші, то тоді у них може не бути прав і свобод взагалі.

У доповіді на конференції «Особливості розвитку німецьких літератур у ХХ столітті» 3 липня 2002 року академік І. Дзюба зазначив, що *«спрут бюрократії душить людину»*. Таке враження у нього склалося під впливом ідей австрійського культуролога і політолога *В. Крауса* (1895–1970). Далі Іван Михайлович знаходить у цього автора замкнуте коло у відносинах бюрократії та людської маси, розірвати яке, на його думку, зможе сила, яку він називає *«відродженням особистості»* ([2], с. 217).

Ідеї відродження особистості та гідності української людини дуже близькі для І.М. Дзюби, який бачить у них шлях до духовного, соціального та економічного відродження України. Проте його турбує те, що *«роль оборонців трудового люду намагаються – і не без успіху – перебрати противники незалежної демократичної України... Вони ж цинічно одягаються, і в одезі захисників демократії та прав людини – ті, хто ще вчора загаяв у тюрми за саму згадку про права людини»* ([2], С. 107–108).

Так було, але сподіваємось, що більше так не буде, бо після Помаранчевої революції та особливо після Революції гідності ті, хто брав участь у політичних репресіях проти українців за тоталітарної радянської доби, більше до влади не мають доступу.

Тепер же треба подолати головну причину масового невикористання і незастосування українцями прав і сво-

бод – пережитки державного патерналізму, низьку правову і політичну культуру. Наші громадяни до сих пір на виборах переважно голосують серцем, а не розумом, окремі з них піддаються на підкуп хитрих кандидатів у народні представники. Тому потрібно нарощувати потенціал української поліетнічної культури, програму розвитку якої знаходимо у працях академіка Івана Дзюби.

Верховенство права

Верховенство права означає зверхність природного права над позитивним правом, а також – прав людини над правами держави. Доктрина природного права як базису позитивного права поки що слабо розробляється українською юридичною наукою, за окремими винятками. Головна причина цього – панування школи юридичного позитивізму в українському праві, що й гальмує суспільний запит на дану доктрину.

У свою чергу зазначений позитивізм є панівним тому, що в громадській думці сильні пережитки докапіталістичних і постсоціалістичних суспільних відносин, що не вписуються у доктрину модерної України. Органам державної влади нерідко важко приймати нестандартні рішення в інтересах громадян і суспільства, щоб не бути звинуваченими у зловживанні владою, корупції, розбазарюванні коштів та інших кримінальних гріхах. Ці звинувачення використовуються в цілях антиреклами та в ідеологічній боротьбі з різними політичними силами.

У працях академіка Івана Дзюби ми не знаходимо прямих звернень до верховенства права, але побічно він виявляє зацікавленість до окремих його проблем. Так, розробляючи вчення про українську культуру, він фактично закладає умови для розвитку природного права, що визнається Конституцією і законами України як джерело правового регулювання.

По суті природне право є органічним середовищем для розвитку правової системи демократичного типу та засобом її перманентного очищення. Тому проводячи, зокрема, реформу судово-правової системи, держава, як це не парадоксально звучить, має особливо дбати про розвиток української поліетнічної культури. На її розвиток треба виділяти не 0,5–0,6 % державного бюджету, як є нині, а мінімум 2–3 %, як це прийнято в демократичних країнах. Адже саме через культуру народ фактично творить підвалини природного права, а відтак й самої Конституції. Малокультурний народ не може створювати якісне природне право, а тому йому потрібне просвітництво, наука, культура та освіта.

Сьогодні стало навіть модним говорити про верховенство права як про певну панацею для вирішення соціально-економічних та інших проблем українського суспільства. Десь це справедливо. Однак між культурою та верховенством права існує певне протиріччя, яку розкриває у своїх працях академік І.М. Дзюба, коли критикує різні відступи від закону та правопорядку на практиці.

Конституційна демократія

Дана демократії є однією з вищих її форм у світі, оскільки залежить не стільки від політичних, скільки від конституційних факторів. За конституційної демократії насамперед забезпечується верховенство національної

конституції, а конституційні інститути мають діяти як злагоджений механізм і всі проблеми в державі повинні вирішуватися на основі поділу державної влади та відповідальності її органів і посадових осіб. При даній формі державного врядування юридична й фактична конституція збігаються, а захист гідності та прав людини дійсно стає головним мотивом діяльності демократичної, соціальної, правової держави.

Очевидно, що академік Іван Дзюба у своїх працях не міг обійти тему демократії, яка для нього є принципово важливою. Він вважає, що майбутнє України – це демократія, і вже у 1990 році ставив питання про те, «якою мірою Україна може претендувати на місце у сім'ї європейських демократій і що нам заважатиме у цьому» ([2], С. 174.). Звичайно, були думки, що Україні не треба йти західноєвропейським шляхом і що західноєвропейська демократія не гарантує захист від багатьох соціально-економічних й культурних втрат і проблем. Проте академік І. Дзюба відстоював орієнтацію України на західну демократію і це було обумовлено близькістю української та західноєвропейської культур. Уже в 2001 році він впевнено заявляє, що в Україні «з погляду суспільно-політичного устрою перспектива одна – демократія європейського зразка, з урахуванням особливостей українського суспільства, хоч би яким складним і важким був шлях до неї» ([2], С. 156).

Багато українських авторів, у тому числі й конституціоналістів, не завжди бачать зв'язок між західною демократією та соціально орієнтованою ринковою економікою. Що ж до академіка Івана Дзюби, то він цей зв'язок для себе відмітив, але стосовно України вважає, що «за ліберальною риторикою поки що нерідко криється сумна реальність “дикого” ринку доби раннього капіталізму» ([2], С. 156).

Зрозуміло тепер, що ситуація змінюється, але не так швидко, як хотілося б, оскільки цьому великою мірою заважають рудименти докапіталістичних і постсоціалістичних публічних відносин, подоланню яких держава не надає належної уваги. На прикладі мовного питання академік Іван Дзюба підкреслює, що «узвичаєна практика тут – вищий закон, рутинна – священна мірка» ([2], С. 415).

Еволюційним шляхом рудиментарні відносини, що принижують зокрема роль і значення української мови в суспільно-політичному житті, будуть відмирати ще десятки років, тоді як демократична реформа соціокультурної сфери, на мою думку, прискорила б даний процес. Це також стосується й більшості мов національних меншин, які через дієві рудиментарні традиції не можуть зайняти своє законне місце в житті суспільства.

Отже, крім відповідного законодавства з подолання зазначених рудиментарних відносин, про що вже йшлося, потрібна також широкомасштабна державна програма, що включала б правову, насамперед конституційну, просвіту для різних груп дорослого населення, інформаційні заходи, видання відповідної популярної літератури, випуск кінофільмів тощо. Дана програма – не самоціль, а засіб прискорення соціокультурного розвитку українського суспільства, в якому надто сильними є процеси деградації окремих груп громадян.

Що ж стосується шкільної та студентської молоді, то в середній школі для попередження рудиментів докапіталістичних і постсоціалістичних публічних відносин варто запровадити вивчення основ економіки і правознавства з

першого і до останнього класу. Цим буде закладено фундамент економічної та правової культури учнів сучасного українського суспільства, що також стане гарантією розвитку соціально зорієнтованої ринкової економіки та конституційної демократії. І незалежно від того, де будуть працювати випускники шкіл, їх належні соціокультурні орієнтації сприятимуть тому, що нові традиції (наприклад, писаного права замість звичаєвого, пріоритету національних інтересів над територіальними тощо) будуть витіснені з публічної сфери застарілі традиції.

Академік Іван Дзюба пише, що «головна причина неспішності демократів – у їхній власній слабкості; вона ж не є лише їхньою виною, а більше наслідком політичної нерозвинутості суспільства» ([2], С. 109). Очевидно, що українське суспільство ще не звільнилося від авторитарно-тоталітарних традицій минулого і на цьому продовжують спекулювати політичні сили, які сповідують недемократичні ідеології.

Демократичні революції у пострадянській період – Помаранчева (2004 р.) і Революція гідності – заклали в Україні новий історичний тренд. Проте їхній морально-психологічний вплив обмежений через засилля все тих же традицій минулого. Звідси труднощі із формуванням стабільних конституційних інститутів, організацією конституційної просвіти громадян, здійсненням соціально-економічних реформ.

Таким чином, підходи та оцінки академіка Івана Дзюби до української демократії – крізь призму західної демократії – заслуговують на серйозну увагу й означають, що, як підтверджує 30-річний досвід незалежного розвитку України, вони науково обґрунтовані. Сам Іван Михайлович від початку його наукової та громадської діяльності був демократом до глибини душі: чи йшлося про його памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [3], чи про співдоповідь на І Всесвітньому форумі українців, чи про працю «Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна» [4].

Ідеологи радянських часів називала Івана Михайловича не демократом, а націоналістом, що було не зовсім правильно. Свого часу письменник і громадський діяч **Іван Багряний** (1906-1963) вважав, що демократія та націоналізм це різні філософії, бо демократ завжди є патріотом, а націоналіст – демократом ні. Проте академіку Іванові Дзюбі не можна відмовити ні в демократії, ні в патріотизмі.

Відомо, що філософ **І. Кант** (1724–1804) у своїх працях не вживав терміну «правова держава», але саме його описання характеристик і механізмів функціонування цієї держави дало вченим підстави визнати його родоначальником її доктрини. Так само академік І. Дзюба не вживає до України терміну «конституційна демократія», що фактично є синонімом слова «західна демократія», але його соціокультурологічні означення останньої дають підстави вважати його одним з перших ідеологів конституційної демократії у пострадянській Україні ([5], С. 30).

Замість епілогу

Звичайно, що дана публікація є лише невеликим пошуковим матеріалом щодо фундаментальних конституційних цінностей як складових соціокультурної доктрини Івана Михайловича Дзюби.

Як відомо, академік Іван Дзюба на захист української людини ставить культуру. Однак за радянських і постра-

дянських часів фінансування української культури не раз було об'єктом скорочень, що завжди викликало занепокоєння у Івана Михайловича. Причини були різні, а суть одна – чомусь вважалося, що виживання інших галузей соціально-економічного життя за рахунок культури нікому не загрожує. Насправді загрожує, та ще й як! Недаремно англійський прем'єр-міністр **Вінстон Черчіль** (1874–1965), коли під час Другої світової війни (!) йому запропонували скоротити витрати державного бюджету на культуру, сказав: «А за що ми воюємо?» Питання про скорочення таких витрат відразу відпало.

Чи є щось вище за багатоманітну культуру українського народу? З точки зору чиновників, виявляється є і це приводить до підміни духовних цінностей матеріальними, а в результаті – країна топчеться на одному місці приблизно останні 20 років. Цей результат, без сумніву, є фундаментальним наслідком недофінансування та безконецних скорочень витрат на українську культуру. Тому маємо те, що Іван Михайлович називає «дебілізацією населення», що дуже дорого обходиться суспільству, оскільки впливає на ріст часом надзорської злочинності, веде до знецінення моральних, сімейних та інших цінностей. А як люди ставляться до цінності життя і здоров'я, коли масово ігнорують карантинні вимоги щодо боротьби з коронавірусом? Стара звичаєва культура виявляється сильнішою за розум і без масової соціокультурної роботи тут не обійтись.

90-річчя від дня народження академіка Івана Дзюби – найвидатнішого дисидента-шістдесятника, одного з ідейних творців української незалежності та конституційної демократії, неперевершеного літературного критика, літературознавця й мистецтвознавця, громадського і державного діяча нової формації – варто було б відзначати на державному рівні.

Цю коротку публікацію про академіка Івана Михайловича Дзюбу хочеться завершити словами **Тараса Шевченка**, казаними про іншого Івана – першовідкривача українського літературного слова, поета і громадського діяча **Івана Котляревського** (1769–1838). Ці слова, мають пряме відношення й до нашого Героя України (2001 р.):

**Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть. ■**

Література

1. Права людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України)» К.: Юрінком Інтер, 2013. 376 с.
2. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності. Виступ на III Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 року в Києві. К.: Україна, 2006.
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Вид. Києво-Могилянська академія, 2010 (рік першого видання 1965 р.). 336 с.
4. Дзюба І.М. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. К.: Криниця, 2003. 141 с.
5. Кампо В. Конституція і становлення конституційної демократії в Україні. К.: Гамазин, 2019. 172 с.